

Салгалдары-
выстың келир
үези дээш

«Арага иш-
пес, элээр
чоруур са-
гыл»

№ 43 (18470)

1925 чылдын
август 31-де үнүү эгелдээ

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садап өрттө хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдын
апрель
10
четверг

Сенаторлар-биле дугурушкан-даа, ойнаан-даа

Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың хүннери

Сенатор Виктор Озеров биле Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол.

2014 чылда Тывага кылымал шөлдүг база бир футбол стадиону ажыттынар. Ооң кылымал сизген шывыын РФ-тин «Күш-культура болгаш спортту сайзырадыры» күрүне программаның акша-хөреңгизи-биле садып алыр.

Эрткен неделяда Россияның Чазааның Даргазы Дмитрий Медведев регионнарда футбол шөлдөргө ындыг шывыгны садып алырынга субсидияларны хуваарының дугайында айтышкыга ат салган. Россияның 37 субъектилеринин аразындан Тыва футбол стадионун дериинге 8,4 млн. рубль хемчээлдиг федералдыг субсидияны алыр. Ындыг кылымал шывыг чайгаар үнген сизгенниг шөлге деңнээрге, үр хуусаалыг болур (15 чыл чедир) болгаш ажаап-тежээр бөдүүн.

Ол акша-биле садып алганы кылымал шывыгны Тээли суурда футбол стадионунга салыр, ону тус черниң элээдилеринин спорт школазының эргезинче дамчыдар деп ТР-ниң Аныяктар херектерининг талазы-биле болгаш спорт яамызы дыңнаткан. Ол стадион Тывада ындыг карт-биле дерзэн дөрткү стадион болур. Ооң мурнунда Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларга ындыг шөлдөр туттунган, Каа-Хем суурнуң футболчуларынга ол удавас ажыттынар. Шагаан-Арыгга туткан соонда 2014 чылда ооң саны беш апар.

(Уланчызы 3-кү арында). ➡

Хүннүң медээзи

Саң-хөө яамызының тодаратканы-биле...

РФ-тин Президентизи Владимир Путинниң даалгазы-биле Россияның хөй-ниитининг улусчу фронтунунг эксперттери чонну медээлер-биле хандырамынче угланган регион бюджетининг акша-хөреңги чарыгдалын хынаан.

Хыналданың кол соорулгазы — регион болгаш муниципалдыг массалыг информация чепсектеринге деткимче кылдыр көрдүнген акша-хөреңгини чедимчелиг шын ажыглаанын хынаары.

Россияның Саң-хөө яамызы хыналданың түңнелин апрель 1-де күрүне Баштыңыга көргүскен. Ниитизи-биле 55 регионну хынаан. Регионнуң удуртукчу чазааның ажил-чорудулгазын хөй-ниитиге көскү, билдингир болзун дээш федералдыг парлаганы чалап, бюджеттинг акшазын доора чарыгдаваан 16 регионну тодараткан. Ол санче Тыва база кирип турар. Хыналда үезинде чамдык регионнарның удуртулгазы чедишкенин чүгле Россияга звес, а даштыкы күрүнелерининг информастыг чепсектеринге көргүзүп чырыдары-биле бюджеттинг акшазын шын звес чарыгдааны билдингир.

«Регион бүрүзүнүң удуртукчу чазааның ажил-чорудулгазының дугайында медээлерни тус-тус черлерининг информастыг медээлер чепсектери хүн бүрүде көргүзүп, дыңнадып турар. Бир звес эрге-чагыргаларының ылап-ла төлөпиг ажил-ижи көстү бээр болза, ону федералдыг медээлер улуг өөрүшкү-биле дыңнады бээр» — деп Күрүне Думазының депутаты, «Ниитилел болгаш эрге-чагырга»

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

ЭКСПЕРТТЕР: Тываже демир-орук тудуу — чугула айтырыг

Биче болгаш ортумак сайлыкчы чоруктуң «Россия-деткимче» ниити-рос-организациязының президенти Сергей Борисов Россияның Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың ажилының түңнелдеге тайылбыр берген.

Тывада бизнестинг сайы-турарын билер мен. Бо-ун демир-орук болгаш төлөвилелдери-биле Байсаров база олче бүзүрел-биле кирген. Ол аажок кичээнгейлиг

болгаш билдиги, бодамчалыг сайгарлыкчы-дыр. Шупту чүвени ол ылавылап алган деп билип тур мен. Бүгү чүве ынчаар болур болза, ынчаар болур-даа ужурлуг, ынчан Сибирийни шигээдип алырының база бир чаа үе-чадазы көстүп кээр. Ынчаар ажилдаар херек! Чуртка ындыг улуг ужур-дузалыг төлөвилелдери сегирип ап турар сайгарлыкчылар эр хейлер-дир. Ыракта черлерни шигээдип алыр талазы-биле чүс-чүс чылдың дуржулгазы бисте бар.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Ажык медээлер порталы

Күрүне ачы-дузазы

ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызы республиканың ажык медээлер порталын (opentuva.ru) ажилдап кылган.

Ук порталдан сонургаан бүгү медээлерни билип ап болур. Кадык камгалал, өөредилге, культура, аңнаашкын, оруктар болгаш транспорт, социал дээш, оон-даа өске адырлар, күсекчи эрге-чагырга органнарының талазы-биле чаартылгаларны азы билип алыксаан айтырылгарга харыыларны номчуп ап болур силер. Хөй-ниити чөмөнилге черлерининг, эм-таң садар аптекаларның, садыгларның адрес-тери, телефоннары, оларның дугайында кыска медээлер, чырык, чылыг өрттө кажыл дээрн ышкаш хүн бүрүнүң айтырылгарыга харыылар бо порталда бар. Медээ алыр дээр албан черлерининг боттарыне чедип, аай-дедир акша чарырының орнунга, ажык медээлер

порталынче киргеш, шуптузун билип алынар. Мындыг порталды чонга таарымчалыг байдалды тургузары-биле ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызы тургускан.

Ол ышкаш «Чоннуң хайгааралы» деп эгеже киргеш, чүнүң талазы-биле база кандыг айтырылгарга таарзынмайн турар силер, санал-анал, күзээшкениннерини арттырып калыңар. Кызыл хоорайның мэриязы чоннуң ол үзел-бодалын өөренип көөр. Порталда медээлер хүннүң-не чаартынып турар. Амыдырал хандырылга талазы-биле бүгү медээлер чонга ажыктыг дээрзи чугаажок. Порталче кирери халас.

Бистиң корр.

Хүшүц медээлери

Саң-хөө яамызының тодаратканы-биле...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). деп ажилчын бөлүктүң удуртукчузу Ольга Тимофеева дыңнаткан.

Тыва Республикада МИЧ-че эң-не эвээш чарыгдал үндүрүп турар болган. 2013 чылда — 23, 483 млн. рубль. Ол акша-хөреңгини күрүне чагыгларынга дүүштүр ре-

гионнуң массалыг чепсектеринге болгаш Тываның ном үндүрер черинге субсидияны бээринче угландырган. Чүг-ле солуннарга үнген соонда, күш кирер хоойлу-дүрүм актыларын, хоойлуларны, доктаалдарны болгаш чарлыктарны парлаары база хамааржып турар.

Бедик туружун камгалаан

Губернаторларның дээш-тиг ажилының «Кремль» рейтингинге Тываның Баштыңы бодунуң бедик туружун хевээр арттырган.

Тываның Баштыңының дээштиг ажилын Россия-ның эксперттери база катап бедик деп үнелээн. Хамааты ниитилелдин сайзырадырының фондузу РФ-тиң губернаторларының ажил-чорудулгазының түңнелдерин үнелээн рейтингиниң ийиги үндүрүлгезин таныштырган. Шолбан Кара-оол ол шинчилелдин түңнели-биле 100 сандан 69-ту ап, регионнарның дээштиг ажилдыг удуртукчуларының санында кирген. Ындыг бөлүктөр дөрт дээрзин сагындыраал. «Аажок бедик рейтинг», «бедик рейтинг», «ортумак рейтинг» болгаш «ортумактан куду рейтинг» дээр. Фондунуң удуртукчузу

Константин Костинниң дыңнатканы-биле алырга, ийиги рейтингини санап тура, «Хөй-ниитиниң саналы» фондунуң шинчилелдерин барымдаалаан. Аңаа Россияның Күрүне статистиказының федералдыг албанының, губернаторларның парлаалга ажилының индекзин, а ол ышкаш мурнунда парла-тыг рейтингилерниң түңнелдерин база көргөн.

Баштайгы рейтингге дең-нээрге, амгы шинчилелге эксперттерниң санын көвүдөдип тургаш, оларның ролун күш-телдирген. Үнелелди регионнарда амыдыралга деңештирери-биле фонд Владивостоктан Калининград чедир алды девискээр филиалдарын тургускан. Тыва Новосибирскиниң зоназынче кирген, ону журналист болгаш социолог Константин Антонов удуртуп турар.

Сыын ажилын катап тургузары-биле

Хөй адырлыг сыын ажил-агыын тургузары регионнуң Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем яамызының 2014 чылда ажил-чорудулгазының кол угланышкындарының бирээзи болган.

Тываның Баштыңы бо талазы-биле тодаргай сорулганы салган: республиканың «2013-2017 чылдарда мыйыстыг сыынны сайзырадыры» тускай сорулгалыг программасынга дүүштүр ол үениң дургузунда сыын бажын бир муң чедирер ажил-чорудулгалыг «Туран» сыын ажил-агыны тургустунар ужурлуг. Би-Хем кожуунуң девискээринде Туран хемниң эринде черни сыын ажил-агыын тургузар кылдыр тускайлаанын сагындыраал.

2013 чылдың күзүнүңде Алтай крайның ажил-агыларындан 243 баш уксаалыг сыынны садып алган. Февраль айда оларның хөй кезин — 182 башты «Туран» ажил-агынынга эккелген. Алтайда ам-даа 61 баш арткан, оларны июльда, мыйызын кескен соонда, эккээ-

ри көрдүнүп турар. Аныяк сыыннар агаар-бойдуска дүрген чаңчыга берген, чаа байдалдарга тааржып турар деп, көдээ ажил-агы болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы Сергей Оюн дыңнаткан.

Бүдүрүлгө баазасын тургузар ажил ооң-биле чергелештир уламчылап турар. «Бастион» КХН мартта Билелиг суурдан сыын ажил-агынының баазасынга чедир электри дамчыдар шугумну шөйүп дооскан. Амгы үеде объектини кожарынга чөпшээрел алыры-биле «Тываэнерго» ААН-че документиленни кириген.

Кюр Агзаевтиң тудуг бригадазы кажаа-хораа тудар ыяшты кезер ажилды күүседип турар. Кылыр чүүлдер хөй — 79 километр черни кажалаар ужурлуг. Чазак Даргазының оралакчызы Сергей Огневтуң удуртулгазы-биле «Туран» сыын ажил-агынынга уксаалыг деп эрге-байдалды тыпсырының талазы-биле ажил чоруп турар.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

ЭКСПЕРТТЕР: Тываже демир-орук тудуу — чугула айтырыг

«Россияның деткимче» ниити-россия организациясының президентизи С.БОРИСОВ.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Оларга бүгү талаалыг дузаны чедирер херек, чогумчалыг ажилынга байдалдарны тургузары чугула. Республиканың транспорт болгаш экономика айтырыгларынга федералдыг эрге-чагыргалар идепкейлиг киржи эгелээр дээрзинге бүзүрүп тур мен. Ол дээрге аажок байлак болгаш келир үелиг девискээр-дир. Транспорт айтырыын шийтирилээр болгаш чогуур инфраструктураны тургузар болза, ол девискээрни чүгле бистиң бизнесменнери-вис эвес, даштыкылар база со-нуургаар апаар. Инвестицияның байдалын шын тургузар болза, чүгле Кыдаттан болгаш Япониядан эвес, өске-даа чурттардан бизнес улуг күзелди-биле киржи эгелээр» — деп, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң «Россияның деткимче» ниити-россия организациясының президентизи Сергей Борисов Pravda.ru-нуң корреспондентизинге чугаалаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң чугаазынга ФЧ-ниң сенаторларының кичээнгейин дараазында чугула айтырыгже угландырган: «Чоокку келир үеде чурттуң ортумак көргүзүүн чедип алыр дизе, регион чүгле бурунгаар шимчээр эвес, а республиканы чаа шынарлыг деңнелче үндүрер стратегтиг шийтирилери хулээп алыр болгаш күүседир ужурлуг. Тываны көдүрериниң

аргалары улуг. Республиканың девискээринде чыдар хөмүр-даш болгаш алдын чыдыннарын шийгээдириниң төлевилелдери Сибирьни сайзырадырының стратегиясында кирген. Ынчалза-даа инфраструктураның амгы шаптаразыннарын чайлатпас болза, экономикаже улуг шураашкын болдунмас. Хамыктың мурнунда транспорттуң четпес чоруун шийтирилээр херек. Экономиктиг долу сайзыралга демир-орук эргежок чугула».

Транспорт экономиказының болгаш транспорт политиказының институтунуң башкарыкчы эртем ажилдакчызы К.ТРОФИМЕНКО.

Транспорт экономиказының болгаш транспорт политиказының институтунуң башкарыкчы эртем ажилдакчызы Константин Трофименко мынча дээн: «Барааны Кыдаттан Россияны тавартыр сөөртүрү чугула ажил, бистиң экономикавыстың бир кезин база болуп турар, Транссибтиң аңаа күш четпейн турары билдингир. Чурттуң удуртулгазы Сибирьниң оруктарының кезин, ол оруктун Кыдаттан Европаже далай дамчыштыр чедирип турар чүгүнүң кезин боду сөөртсүн деп сорулганы салып турар. Ынчан регионнуң бодунга аргыштырылга төптери ажыттынар... Сибирь бүрүнү-биле Транссиб-че көрнүп турар, ооң чүгү аартаан, ынчангаш өске оруктарны тудар херек».

Демир-орукту Тываже, оон

улаштыр Кыдатче тудар демир-орук делегейиниң сөөлгү болушкуннары-биле холбаштыр чугула апарган, Барыын чүк Россияны аңгылаар деп орадашкан болгай деп, Pravda.ru демдеглээн. Делегей экономиканың чаа хартаачызы Кыдат-биле садыг-экономиктиг кады ажилдажылганы быжыг лаары амгы үеде чугула апарган, бот-боттарынга ажыктыг кады ажилдажылга чаа үе-чадаже кирип турар. Демир-орук Сибирьниң төвү — эң байлак Красноярск крайны КУР-нуң үлетпүр районнары-биле Тываны дамчыштыр харылдаштыраар, ынчан чүк сөөртүлгезиниң хемчээли улгадыр болгаш өртзү чийгээр. Ол Тыва Республикага база улуг чедийшкын болуру билдингир. XXI чүс чылдың аажок ажыктыг болгаш стратегтиг оруу ол апар магатчок.

Бодалдар:

«Демир-орук болгаш автомобиль аргыштырылга Тывага онза чугула чүүлдер-дир. Ол айтырыгны хүн чурумунга кирип алгаш, оон шийтирин чедип алыр дээш хыналдага алыр бис» — деп, Федерация Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Евгений Бушмин чугаалаан.

Белгород областың төлээ Николай Рыжков Тывага «загай хамаарылга херек», өскелерден хоорук болгаш чедери берге чоруундан үнелгелерин чугула деп демдеглээн. Омск областың төлээ Игорь Зуга федералдыг тургузуг болгаш регион политиказының талазы-биле комитеттин үнүшкүннүг хуралын Тывага эрттирерин саналдаан. Ол демир-орук чүгле Кызылга чедир эвес, оон улаштыр Моолче болгаш Кыдатче тудары чугула деп саналдаан. «Ол Россияны эрге-ажык-дыр, ынчангаш Россия хемчээлдиг сорулга болур. Тыва дээрге ол сорулганы күүседикчизи-дир» — деп, сенатор демдеглээн.

«Өөредилге» национал төлевилелдин боттанылгасы

Республиканың Чазак хуралына өөредилге болгаш эртем сайыды К.Бичелдейниң илеткээни-биле национал төлевилелдин планынче кириген 64 хемчегиниң шуптузу күүсеттинген.

Төлевилелге ниитизи-биле 174 миллион рубль түңнүг акша-хөреңги көрдүнгөн турган. Бо бүгү акша-хөреңгини ниити өөредилге черлерин деткиринче үндүргөн. Республика школаларының 61,2 хуузу автобустар-биле хандырттыган. Школаларның чөмненир черлерин амгы үениң технологтуг дериг-херекселдерин садып, ажылгалга киригенинден бир чыл дургузунда изиг чем-биле хандырттыган уругларның саны 62 хуу өскөн.

«Ада-чурт өөредилгезиниң тергин үлгерлерин хөгжүдөр болгаш деткир» деп угланышкына Тываның беш тергин башкылары РФ-тиң Президентизиниң акша шаңналын алган. Республиканың Баштыңының шаңналынга педагогканың 10 ажилдакчызы төлептиг болган. 2006-2013 чылдарда Тываның 276 педагогу ниитизи-биле 27 миллион 730 муң рубль күрүне деткимчезин алган. Кижизидилге ажилының деңе-

лин бедидер сорулга-биле школаларның 3088 класс удуртукчу башкыларынга акша шаңнааларны тывыскан. Өөредилгеге сундулуг салып-чаянныг 29 өөреникчи Россияның Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Баштыңының шаңналын алган. Оон аңгыда хоорай, суурларның чагырыкчылары муниципалдыг деңнел-биле тус-тус шаңналдарны тыпсып турган. Ниитизи-биле 2 миллион 34,5 муң рубль акша-хөреңгини деткимчени 1439 өөреникчи алган.

2009 чылдан эгелеп инвалид уругларны ырактан харылдажып өөредир өөредилгезин чорудуп эгелээн. Амгы үеде инвалид уруглар шупту ниити өөредилгениң программасы-биле өөренип турар. Дистанциялыг өөредилге төптөрүн Кызыл-дың №4, Кызыл-Мажалыктың №1, Самагалдай-ның №2 школазында ажыткан.

«Өөредилге» деп чаартыкчы национал төлевилелдин 2014 чылда ажылдап кылыр хемчеглериниң план четкизин Тываның Чазак боду-лаан. Ооң акша-хөреңгизиниң хемчээлиниң дугайында айтырыгны Тываның сайыттар чөвүлелинге удавас сайгарып көөр болган.

Сенаторлар-биле дугурушкан-даа, ойнаан-даа

Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың хүннери

Тываның чыныгы командасы.

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Футболду сайзырадырының ол айтыры — ону кижилерин кадыкшылын экижидерин аажылаары-биле аңаа хейи кижини хаара тударын чедип алыры деп, республиканың эр-чагыргалары санап турар. Ооң аңыраарын бедидер сорулга-биле регион маргылдааларының системаны сайзыраңгайжыдып, уругарга футбол угланышкынныг аредилге төптерин тудуп, ниитиссия маргылдааларына идеп-йилиг киржип, футболга сонуур-лудыг аныяктарны башкылаар-лудыр бедик мергежилдиг специалистерни чалап тургаш, чедип алыр. 2012 чылдан республикада ФА-ның лицензиязы бар кара

чангыс тренер ажылдап эгелзэн.

Бо чылдың март 24-тен 26-га чедир Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың хүннери болуп турда Тываның болгаш ФЧ-ның командаларының ара-

зынга найыралчы ужуражылга болганын сагындыраал. Ол маргылдаа сенаторларның тиилел-гези-биле 2:1 санныг бооп доозулган. Федерация Чөвүлелинин футбол командаларын Камгалал болгаш айыыл чок чорук комитетинин даргазы, массалыг футболдун болгаш футболду сайзырадырының комитетинин даргазы Виктор Озеров удурткан. Маргылдаа соонда Тываның Баштыңы спорттун ол хевирин республикага сайзырадырының айтырыгларын сенаторлар-биле сүмелешкен. Тывага футбол стадионнарын болгаш спорттун өске-даа чугула тудугларын тударын моон сонгаар улам идепкейжидер деп турарын Шолбан Кара-оол демдеглээн.

gov.tuva.ru-дан.

Виталий ШАЙФУЛИННИН тырттырган чуруктары.

Хүннүң медээлери

Сула салдынмас

Час дүжүп, хемнериниң дожу эрип бадып эгелзэн.

Эрткен кыштын чылыг болганы-биле дош кылын эвес болган. Ынчангаш доштуң муңгашталы бергенинден хемниниң суу эринин ажырагып, чурттакчы суурларны хоме аптар хире байдал турбас. Бии-Хем биле Каа-Хемниниң бажында тайга-сыннарда бо чылын хар эвээш дүшкен болганда, суг улгатпайн баар чадавас.

Амгы үеде дош кыры-биле агып баткан суглар элзэн каш суурларны таварып болурунун айылы бар. Каа-Хемниниң Сарыг-Сеп, Мерген суурларын, Тес-Хемниниң Шуурмак суурун, Эрзинниниң Мөрен суурун, Тандының Сосновка суурун, Чөөн-Хемчиктин Бажың-Алаак биле Теве-Хая суурларын, Тожунун Ий суурун, Бай-Тайганың Шуй суурун, Кызыл кожуунун Каа-Хем суурун. Сугнун оруун дуглап камгалаар ажылдарны Орук-транспорт яамызының орук черлерининиң ажылдакчылары тус-тус черлер-

ниниң чагыргалары болгаш чурттакчылары-биле демнежи кылып турарлар.

Чүгле кышкы үеде түр када аргыжар Ус-Бүрен — Кунгуртук, Бояровка — Тоора-Хем болгаш Цагаан-Тологой — Качык оруктарын хаап дуглаан.

Бойдустун аайы-биле чазын бооп болур хай-халапка баш бурунгаар белеткелди Тываның Чазза хайгааралга алган. Суг таварып болур черлериниң чурттакчыларына тайылбырын берип, чуртталга оран-савазын, өңчү-хөреңгизин камгаладып алырын, суг эрттирбези-биле бажыңнарынның чанынга доврак, сай-биле доскуулдарны кылырын сүмелзэн.

«Оожургал сула салдынган херээ чок боор. Хенертен болу бээр кандыг-даа чүүлге белен болур ужурлуг бис. Айыыл-халап частыргыны өршээвес» — деп, республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол удуртукчулар болгаш чагырыкчылар хуралына чугаалаан.

Саргыдан кичээниңер!

2014 чылдың эгезинден бээр Тывага назы четпээн 18 кижини саргыга ызырткан, оларның бирээзи эмнелге-профилактиктиг албан черинге кирген.

31 таварылганың 13-жүн Кызыл хоорайга бүрүткэн. Кызыл, Танды Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Өвүр, Улуг-Хем кожууннарда база саргыга ызырткан кижилер бар. Кызылга кижилерге кадагы берген чораан 11 саргыга лабораторлуг

шинчилел кылган, оларның бирээзинде халда-вырлыг энцефалит бар болган.

Бо чылын саргыга удур 2945 кижини тараан. Чылда 22685 кижини, ооң иштинде 14675 бичии уругларны тарыыры планнаттыган. Ол тарылганы чылдың дургузунда үш үе-чадада чорудуп турар. Ийги тарылга соонда ийи неделядан эвээш эвес үеде арга-арыгже кирип болур дээрзин чурттакчыларга сагындыраал.

ТывКунун программанын үнелзэн

2014 чылда инженер кадрларның мергежил бидерининиң президент программанын конкурсузунга Тываның күрүне университети тиилекчи болган.

Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының конкурс комиссиязының хуралына 2014 чылда инженер кадрларның мергежил бидерининиң президент программанын конкурсузунун түңнелин үндүрген. Экспертизага кириген 355 программаның 248-зин 2014 чылда күүседир кылдыр сүмелзэн. ТывКУ-ның киригени «Ту-

дугда, үлетпүрде болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйында энергияга ажыктыг болгаш курлавыр камнаар технологиялар» деп мергежил бидерининиң программасы 2014 чылда күүседир кылдыр саналдаан 248 программаның санында кирген.

Өөредилге 2014 чылдың сентябрь 8-те эгелзэр. Дыңнакчылар оон аңгыда «Томскиде күрүнениң политехниктиг университети» эртем институтунга болгаш Хельсинки хоорайның (Финляндия) Аальто университетинге баар.

Кадыкшылга

Херек кырында кадыкшылды чүгле «баксырай» бергеш эвес, а ону үе-шаанда быжыглап, баш удур хемчеглерни алыры күзенчиг болгай. Шак ындыг сорулгалыг организациявыс мурнундан кадыкшыл быжыглап алыры-биле санаторлуг-профилакторийже 3 кижичоруур аас-кежиктиг болган бис. Өөрүшкүнү чүге деңээр. Мен, бодум хуумда, санаторий деп черже барып-даа көрбээним шын.

Коллегаларым-биле кады Минусинскиниң «Бальзам» санаторийиниң эргинин ажып, улуг, делгем фойеге кирип кээривиске, администратор Галина Токарева бисти чылы-биле уткуп алды. Хоорайдан ырак эвесте, 7 км хире черде турар санаторийиниң девискээринде долгандыр хадылар үнген. Бир-бир сактырга, бистиң Балгазынның «Сой» санаторийи-даа сагышка кирер болду.

Келген хүнүвүстен эгелээш, чоруур үевиске чедир «Бальзамның» эвилең-ээлдек ажылдакчылары бисти, хөөредип чугаалаар болза, «холга көдүрүп алгаш», чоруп турганнар. Даң адар аржаан суун ижип эгелээш-ле, оон улаштыр хүн дургузунда эмнээшкinner эгелээр. Кижичүрүзү бодунуң алган эмнээшкinnerиң аайы-биле чоруп каар, оон бөлүү-биле

хары угда кирер — ароматерапия биле «дустуг куй» база бар. Аңаа эфир үзүнүң чыдын тынмышаан, арга-арыгда куштарның чараш үннерин, тырттырып каан хөгжүмнү дыңнап чыдарга, таптыын канчаар ону. А «дустуг куйга» (дустуг галокамера) база-ла шак-ла ындыг, оожум, сагышка таарымчалыг хөгжүмнү салып кааш, дүнеки лампаны кыпсып каарга, чартык шак иштинде тааланчыг хөгжүмнүң үделгези-биле кижичезин удуй каапкан болур. Оон үнүп келгеш, тынарга безин чийгей берген ышкаш сагындырар.

Эмнээшкinner колдуунда ниити терапия аарыгларының, чүрек-дамыр системаның, даянып-шимчээр аппарадының, нерв системаның, кулак-боостая-думчук талазы-биле угланышкinnerи. Ол ышкаш галотерапия («дустуг куй», ингаляциялар, ароматерапиялар), гидромассаж, чылыг-биле эмнээшкinner болгаш оон-даа өске. А «Бальзамның» долгандыр турар хадылар организмге кайы хире эки салдар чедир турар дугайында чугаалаан-даа ажы чок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, магадап ханмаан бис.

«Бальзамның» коллективи аажок чазык деп үстүнде айыттым. Оларны аныяк директор Максим Теплых

Хадылар бүзээлээн «Бальзам»

Кадыкшыл — чуртталга. Ол өртек чок эң-не үнелиг чүүл. Кадыкшылды садып ап-даа, чээлиге берип-даа болбас. Ону шупту билер. Ынчалзажок кадыкшылывыска хумагалыг хамаарылгавыс дыка-ла ховар. Ол дугайын чүгле байдал нарыдап келгенде, бодап келиривис чажыт эвес.

«Бальзамның» директору Максим Теплых.

удуртуп турар. Улустун кадыгы дээш сагыш аарып, чымыштыг ишти чорудуп турар санаторийиниң амыдыралы «хайныгып», келген чоннуң хүндүткелин чаалап алган. Массажист Галина Александровна, медсестра Наталья Алексеевна, чылыг-биле эмнээшкinnerи чорудар эмчи Елена Иоханессовна болгаш өскелер-даа биске чеди хонуктуң дургузунда дыка эргим болгаш чоок-даа апарганнар. А амдангы, хоолулуг аш-чеми-биле бисти чемгерип турган поварларга бис чүгле «четтирдивис, аажок амдангы чем-дир» дээринге өй болган бис.

Солун болган чүүл — санаторийде ажылдакчыларның

чамдыызы бистиң Тывадан болганнар. Бисти Тывадан деп билгеш-ле, «чаңгыс чер-чурттуглары» кылдыр санап, боттары база Тывага чурттап турган дээрзин улуг чоргаарал-биле чугаалаар болдулар. Солун-даа чорду. Найысылалда кандыг-кандыг чаартылгалар, өскерлишкinner болуп тур деп-даа сонургадылар.

«Бальзам» санаторийинге дыштанып, кадыкшылывыс быжыглап алганывыс эки түңнелдиг болганы-даа чугаажок. Чүге дизе кадыкшыл кижиге өртек чок чүүл-дүр.

Валерия КОНГАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ДЫШТАНЫКЧЫЛАРНЫҢ БОДАЛДАРЫ:

Дангыт Чыдым,
күш-ажылдың хоочуну:

«Минусинскиде «Бальзам» санаторийиниң турар чери безин кайгамчык. Дааш-шимээниг оруктан хажы черде, ногаан хадылар аразында. Кайы хамаанчок чорумал машиналар ынаар барбас, оон улумундан дыштанганнардан өске кижилер-даа келбес.

Дөрт каат санаторийиниң бирги, ийиги кааттарында эмненир, чөмненир черлер болгаш оон ажылдакчыларының албан хаар оран-савалары бар. Үшкү, дөрткү кааттарда дыштанганнар чурттап турар. Ийи-ийи оруннуң өрээлдериниң арыг-салии аажок, чунар чер, телевизор бар.

Мен ышкаш улгады берген кижилерге ол дыка таарымчалыг чер деп көрдүм. Эмнээшкinner хой талалыг. Хол-бут аарып болгай. Ону изиг малгаш-биле чиңнеп бээр, чийгей бээр сөс-өкпө-хөрек арыглар кылдыр дусту база тындырып турар. Ону тынып орунда уяңгыш хөгжүм аян тудар, үениң эр кенин безин билбес сен.

Назы улгадырга эът-кеш кидып каар болгай. Ону сы туду, массаж кылып бээр ажылдакчы бар. Оон ачы-дузазын алырынга, тергин-не. Ижин-баарга эки болзун дээш аржаан сугларны хойтпакты ижиртип турар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Бальзам» эки чер-дир. Тывадан база чоок, дыштанып болур».

Елизавета Барыска,
күш-ажылдың хоочуну:

«Кадыкшылдыг санаторий кижиниң организмни быжыктырып, мага-ботту тодаргай хуусаа иштинде дыштандырып каар хуулгаазын күштүг деп билер мен. «Бальзамга» дыштанып мени күш кирип чүлөндирген. Чүге дизе оон эвилең-ээлдек ажылдакчыларының буянныг холдарына кадыкшылым быжыглап алыр аргалыг болдум. Санаторийни долгандыр өзүп турар хадыларны берип турар кайгамчык «куж» база улуг салдарлыг. Оларны чанынга агаарлап, арыг агаарны тынып кылаштап турарга безин кижиниң хей-ады ала-чайгаар көдүрлүп келирин эскерген мен. Ниитизи-биле чугаалаарга санаторийиниң берген эмнээшкinnerи менээ дээштиг болуп сорул киирген».

Эмчи сестразы Наталья Алексеевна.

Массаж кылыр эмчи Галина Александровна.

Лазерлиг эмнээшкinner эмчизи Елена Иоханессовна.

Күзел — силерниң, арга — бистии!

Санаторий «БАЛЬЗАМ» — Минусинск
хоорайның кадыкшылга чери

Турар чери — санаторий «Бальзам» Минусинск хоорайдан 7 км черде хадылыг арга иштинде. (Машина-биле 15 минута чоруур).

Магаданчыг чүүлү: чурттаар чери, эмнелге салбыры, чименир чери — чаңгыс оран-савада, Минусинск хоорайның чоогунда турар.

ШЫНАРЫ ӨРТЭЭНГЕ дүүшкен. (санаторий-курорттун хандырылганының шынары эки, тергийн эки өртектерниң бирээзи), чайгы үеде Тагарское хөлче баарын организастап турар.

Эмнээшкени дараазында эмчи адырлары-биле чорудар:

- Мага-боттун ниити аарыглары (терапия)
- дамыр-чүрек аарыглары
- хол-буттун аарыглары
- нерв аарыглары
- сөөк-даяк аарыглары
- бестер аарыглары
- боостар, думчук, кулак аарыглары.

Санаторийге эмнээшкени дараазында хевирлерин сүмелеп турар:

галотерапия (дустуг өрээлдер, бустаныр, чаагай чыт-биле эмнээри), гидромассаж (суглуг массаж), эштип эмненири — гальнотерапия (дустуг, ине бүрүлүг үнүш хандылыг, үнелиг оржаан суглуг ванналар болгаш эргилишкенин душ), чырык-биле эмнээри (лазер терапиязы, УФО, тубус-варц),

чылыг-биле эмнээри (парафин), малгаш-биле эмнээри, массаж (хол-биле, механиктиг Нуга-Бест-биле), электро-эмнээшкени, ЛФК, организмни шинчири (ЭКГ, спирография) о.ө.

Москваның профессору М.И. Фоминниң кадыкшыл-эмнээшкенин биофизиктиг технологиязын ажылгалга киригезип-биле бүгү Россияның курорттарындан онзаланып турар.

Дыштанылга. Кол кичээнге ийдепкейлиг дыштанылга-е углаан: удурланышкы ий бассейниг фин сауна, чайын бассейн, спортчу шөлдер, тренировкалар зал ЭКК, кинозал, ильярд, стол теннизи, шашлыктап дыштаныр чер.

Кышкы үеде: чуңгу — каток, доштуг тейден чуңгулаары, галдиг улуска культура-массалыг хемчеглерже (музей, атр, зоопарк о.ө.ч.) баарын организастаар.

Санаторий «Бальзам» санаторий-курорттун болгаш аалдар бажынының янзы-бүрү хандырылганын долузу-биле мелеп турар.

Фин сауна (бустаныр өрээли улуг, удурланышкы ий бассейниг, дыштаныр девискээрлиг, уштунар өрээлдиг).

Найыр-дой болгаш конференц-зал — корпоративтер, конференциялар, куда-дой болгаш өске-даа байырлыг хемчеглери эрттирер).

Хөй-ниити чыыштыг дыштаныкчыларга бот-тускайлаң хаарылга!

Ажылывыстың дүрүмү: күзел — силерниң, арга — бистии!

Санаторийге чедер орук: Кызыл хоорайдан М-54 чалыг орук-биле Минусинск хоорайже углап чорупкаш, Минусинскиниң ТЭС-че ээр орукту эрткеш, электрокомплекс-үлетпүр шөлүнче ээпкеш, улаштыр айыткан демдек-биле чоруур.

Харылзажыр телефоннар: 8 (39132) 2-49-32, соталыг т: 50-966-12-02 www.sanbal.ru balsam_sp@rambler.ru

Красноярский край, Минусинский район, промплощадка электрокомплекс, пр-т. Электромашиностроителей 2/2.

Нуга-Бест-биле нугуушкун кылыр херексел.

«Бальзам» санаторийниң ниити хевир.

Лазерлиг эмнээшкени чорудуп турары.

Гидромассаж үезинде.

Фито-доскаарга эмнээшкени.

«Бальзамның» спорт шөлү.

БАЛЫКЧЫЛАРГА ДЫҢНАДЫГ

2008 чылдың ноябрь 13-те Балыктаашкын талазы-биле федералдыг агентилелдин №319 дужаалында Барыын Сибириниң балык ажил-агый хөөлбектеринге балыктаашкыга хамаарыштыр бадылаан дүрүмнерин езуугаар дараазында чүүлдерни хораан:

— апрель 20-ден июнь 20-ге чедир Енисей хемде, оон адырларында (Саян-Шушенск суг шыгжамыры-биле катый) сугнуң бүгү биологтук курлавырларының бүгү хевирлерин тударын;

— май 1-ден июнь 10-га чедир Тыва Республиканың сугнуң бүгү биологтук курлавырының өске-даа хөлдерде бүгү хевирлерин тударын.

Сугнуң биологтук курлавырларын тударын хорувайн турар чүүлдер бар. Ол дээрже эрик кыдыындан 2 илбектиг бир сырткыыш-биле балыктаарын чөпшээрээни-дир. Ону чурттакчылыг суурнуң административтиг кызыгаарына болгаш ол кызыгаардан 0,5 км черге тударын чөпшээрээн.

Балыктаашкын талазы-биле федералдыг агентилелдин Енисей девискээр эргелелиниң Тыва Республикада сугнуң биологтук курлавырларына күрүне контролунуң, хайгааралының болгаш камгалалының килдизи.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тываавтотранстың» өөредилге-курс комбина-дының автошколазы

дараазында мергежилдерге өөредир-биле чыылданы доктаамал чорудуп турар:

— «А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категорияның чолаачылары;

— айылдыг чүк сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГШ);

— пассажирлер аргыштарының орук-шимчээшкени дүрүмүнүн талазы-биле техминимум;

— бүгү хевирниң чолаачыларының стажировказы;

— удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дээш харысалгалыг кижилерге ыяап дужаар өрт-техниктиг минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Телевирни үзүктеп болур, кичээлдерниң графиги өскерлип турар, өөренип турар кижилерге тус-тус хамаарылга.

Айтырыг тургузар телефон: (39422) 2-71-37; 2-90-09.

Полевая кудумчузу, 120.

Долгаңар, келиңер, өөрениңер, бедик мергежилди чедип ап, оруктарның ээлери болуңар!

№1281 лицензияны 2011 чылдың 06.14-те ТР-де өөредилге хайгааралының албаны тывысқан.

САЛГАЛДАРЫВЫСТЫҢ КЕЛИР ҮЕЗИ ДЭЭШ

Апрель 5-те эртенгиниң 10 шакта Туран хоорайдан 3-4 километрге Буйвол деп черде шөл хып эгелээниниң дугайында дүвүренич медээ келген. Туранның арга-арыг ажил-агыйының хайгаарал пунктузундан мындыг дыңнадыг келген соонда, арга-арыг организациязының ажилдакчылары ынаар дарый үнүпкен.

Олар өрттүн байдалын хайгаарал көргөш, Туранның 3-кү хевириниң өрт-химиктиг станциязынче дораан дыңнаткан. Станцияның начальниги Андрей Бородин дарый хөдөлүр бөлүктү чорудуп, 2 өрт машиназы, 1 трактор, бульдозер дээш, өске-даа чогуур машина-техниканы мөөнөзүн. Ол ышкаш Туран хоорайның полиция салбырының начальниги, арга-арыг ажил-агыйының, 11 дугаар өрт салбырының, кожуунуң чагырга чериниң дээш чогуур албан черлериниң ажилдакчылары, Бий-Хем кожуунуң эки турачы улусчу дружиназының отряды чедип келген. Түннелинде өрттү дарый өжүргөн, чаян болуп, ол улуг айыылга чедирбээн.

Мындыг өөредилгени Туранның арга-арыг ажил-агый чери чоруткан. Ооң кол сорулгазы — өрт айыылдыг үениң келгени-биле бүгү күштерни мөөнөп, белеткелди шыңгырадыры. Тыва Республиканың Күрүнениң арга-арыг комитетиниң даргазы Вадим Сарыг-оолович Кызыл-оол кожууннарның арга-арыг ажил-агый черлеринде мындыг хевирлиг өөредилгелерни органиастап, өртке удур ажилдарже кичээнгени шыңгыраткан. Ол боду кожууннарже үнүп, хемчеглериниң херек кырында канчаар эртип турарын хайгаарал турар.

Бо удаада Туран хоорайга болган өөредилгеге Бий-Хем кожуунуң чагырга даргазы Михаил Иусов, ТР-ниң бодус курлавырларының болгаш экология сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Альберт Толуевич Бараан база Вадим Кызыл-оол дээш, өскелер-даа келген. Ниитизи-биле өрт айыылдыг үеге Бий-Хем кожуун долузу-биле белең дээрзин олар өөредилге үезинде бадыткаан. Вадим Кызыл-оол Туранның арга-арыг ажил-агый черинге үнелелди бергеш, Бий-Хем чылдың-на эки көргүзүлгелерлиг, харысалгалыг кожуун дээрзин демдеглээн. Эрткен чылын база ховуга өөскүп үнгөн өрт тайгаже углай кончуг дүргөн хып бар чорда, Туранның өрт-химиктиг станциязының, арга-арыг ажилдакчыларының дарый хөдөлгениниң түннелинде дүн ортузунда өрттү өжүргөни удуртукчу сактып чугаалаан. Туранның төп эмнелгези, Культура бажыны, школа дээн ышкаш организация бүрүзүндөн ийин ажилдакчылар тускай херекселдерлиг келгеш, өрт болу бээр болза, баштай чүчү кылырын, өрттү канчаар өжүржүрүн көрүп, арга-дуржулгалыг өртчүлөрдөн өөренип ап турган. Өске кожууннар база моон үлегер-чижек алыр болза эки деп бодаар мен. Өрт айыылы хенертен кээр болгай, ыңчангаш кижилер бүрүзү (өртчү эвес-даа болза) онза байдалда дузалажырынга кезээде белең болур ужурулг.

Амгы үеде агаар-бойдустан дүргөн чылып келгени-биле өрт айыылдыг үени апрель 1-ден тура чарлаан. Ооң мурнунда апрель 10-дан эгелээр турган. Шөлдерде, арга-арыгта, тайга-таңдыда болуп турар өрттерниң хей кезин кижилерниң бурууздундан болуп турарын арга-арыг ажилдакчылары чугаалап турар. Ылаңгыя малчыннарның хову-шөлдерни өрттеткен соонда аңаа чаа, чаагай өрт-сиген үнүп келир дээн бодады шын эвес. Өрттерниң бир өөскүп үнүп турар чылдагааны база бо. Черни өрттедирге, ооң кы-

ры үрелир болгаш тургузуу өскерлир. Кур сиген (эрткен чылгы) боду кургал тоглааш, дескилени бээр, ол база бодунуң аайы-биле чемишидилге болур-дур ийин. Малчыннар аалдарының чоогунда одар-белчир черлерни өрттедиргеш, чамдыкта ону өжүреринче кичээнгей салбайн баарлар. Хат хадыыр болза, бичи-даа өрт өөскүп үнгөш, чоогунда арга-арыг, тайга-сынче үне бээр. А арга-арыг, тайга дээр-ле бистиң тыныжывыс, хемгерикчивис, сагыш-сеткиливис оожургадыр, мага-бодушту эмнээр эм шынарлыг үнүштерни берип турар үнелиг бойдус курлавыры болгаш амыдыралывыс ышкажыл. Бо чылын арга-арыг чанында девискээрлерде өрт-сигенни өрттедири хоруглуг. Ындыг шиттирени арга-арыг комитети хүлээп алган.

Ам Бий-Хем кожуунче база катап эглип келилинер. Аңаа баргаш, ол чонунуң канчаар-даа аажок демниниң магададым. Өөредилгеге безин ниитизи-биле 50-60 хире кижиле-шаанда чедип келген. Чурттал турар чериниң айыыл чок чоруу дээш туранчылар ол хире харысалгалыг болганы магаданчыг-дыр. Хып турар өрттүн девискээрин трактор-биле долгандыр чарып каар болду. Өрт оон ыңайлап шыдаас. Өрт өжүрериниң талазы-биле тускай чурум езугаар өртчүлөр ажилдап кириптерлер. Маңаа кол чүүл-бот-боттарын көржүп, камгалажып,

чок болган, чолаачы чааскаан дириг арткан. Бөлүктүн удуртукчузу арга-дуржулгалыг өртчүлөр арга-арыгны, чонун камгалаар дээш маадырлыгы-биле амы-тыныңдан чарылган. Оларга мөчээр соонда эрес-маадырлыг чоруткун орденнерин тывыскаан.

«Чаңгыс кижиниң оваарымча чок чоруунуң хайы-биле ыңча хей кижиле амы-тыныңдан чарлып, өг-бүлезин, ажы-төлүн кезээ мөңгөде каган» — деп, арга-арыг ажил-агыйында 30 чыл ажилдап чоруур хоочун муңгарал-биле чугаалады.

Туранның 3-кү хевириниң өрт-химиктиг станциязының начальниги Андрей Бородин бо чылын өртчүлөр өрт айыылының үезинге долузу-биле белең дээрзин илеткээн. Россияның арга-арыг комитетиниң комиссиязының хыналдазының үезинде үндүргөн четпес ажилдарны шуптузун эдип алганнар. Туран хоорайның чоогунда бедик дагның шыпшында өрт-химиктиг станцияның хайгаарал пунктузу ажилдап турар. Ол чоок-кавы девискээрин олар доктаамал хайгаарал, бичи-ле ыш көрүп каар болза, дораан дамчыдар. Ол ышкаш бо талазы-биле бодунуң күзели-биле канчаар-даа аажок улуг дузаны көргүзүп турар кижиле-Владимир Митрохин. Ол 13 чылдың дургузунда паралланда ужул, арга-арыг ажил-агыйында үлүг-хуузу кирип чоруур. Бий-Хемниң девискээринге параллан-

Тыва Республиканың Күрүнениң арга-арыг комитетиниң даргазы Вадим Кызыл-оол.

харысалга чок кижилерниң буруузу болуп чадавас.

Кызылга келгеш, ТР-ниң «Өрттерден арга-арыгны авиация-биле камгалаар Тываның баазасы» албан черинге келдивис. Мында байдал дүшкүрлүг болду. Аныяк ужулукчу Айдың Кызыл-оол баштаан ажилдакчылар хүннүң-не самолетка ужул, девискээрлерни хайгаарал, өөскүп үнүп чыдар өрттерни дарый өжүрүп турарлар. Чижээлээрге, апрель 4-те Ээрбек биле Биче-

амыдыралы дээш ол дүн-хүн бүгү күжүн салып турар кызыл-оол удуртукчуларның бирээзи. Боду арга-дуржулгалыг өртчүлөр талазы-биле ажилдакчызы болгаш салаазы дег билер. Ооң чугаала турары-биле алырга, чаксы өртчүлөр чайгы өрттерге бодаарга, өршөдиг. Чүге дээрге чазын чер аңаа чедир эривээн болур. Чайын чачын база аажок айыылдыг. Орук чедери берге черлерге чанчык хыры угда 15 черге дүжүптер. Тыва ындыг таварылга болган. Күс көрүп каттап, тооруктаан кижилер айыылды тургузар.

Республиканың арга-арыг девискээри 10.882,9 га шөлде турар. Бичи чылдың апрель 6-га чедир 5 арга-арыг өрттерин узуткаан. Бо үнүп солунче үнүп турда республиканың 14 өрттү өжүргөн. Оларның 13-үн дарый, а чаңгызын Бий-Хем кожуунуң Севиде (чедери берге вертолет-биле чедер) болгаш белең 1 хүн чартык дургузунда өжүргөн. Дистанционнуг мониторинг-биле (Спутниктен черниң кыры-биле өрттер хайгаараар арга) Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Таңды, Улуг-Хем кожууннарның көдээ ажил-агый черлеринде 9 өрттү илереткен. Аңаа үеде ТР-ниң Күрүнениң арга-арыг комитети республиканың 10 арга-арыг ажил-агый черлери-биле өрт өжүрериниң планын бадылаан. Өрт айыылының үезиниң келгени-биле арга-арыг комитети ТР-ниң ОБСЭ эргелели, ТР-ниң ИХЯ-зы, федералдыг чергениң ыйгылаашта. Аңаашкын болгаш балыктаар кын талазы-биле күрүне комитети ТР-ниң Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызы муниципалдыг тургузуулар-биле ажилдажылга талазы-биле керээлери чарган. Ол ыңча Бурят, Хакас республикалар, Красноярск, Иркутск областтары-биле өрттер өжүреринге деңгириниң талазы-биле дугуржулгаларны кылган. Арат ажил-агый малчыннар-биле арга-арыг девискээринге айыыл чок чоруу тургузары-биле апрель 4-түн башталында 365 дугуржулганы кылган. Бо чылын республикага өрттер өжүреринге план езугаар 756 кижиле, 135 машина-техниканы хаара турары көрдүнгөн.

Акшаландырышкын айтканының чидиг болуп турары арга-арыг комитетинге яңы-бүгү бергедээшкенин тургузуп турар. Өрт өөскүп болурунун айыыл чок чоруу арга-арыг девискээрлерин агаардан хайгааралды чорударына 156 млн. рубль херегелеттир. Ол дээрге Чөөн чүктүн арга-арыг ажил-агыйының эртем-шинчилер институтунуң бистиң республикага хамаарыштыр үндүргөн санаалары-дыр. Ыңчалза-даа республика бюджетинде ындыг акша-хөдөө көрдүмзүн. Амгы үеде авиа арга-арыг ажил-агыйының өрт алышканы парашютчуларының саны баа оранчок эвээш. Бо болгаш өске-даа нарын айтырыглар хей. Ыңчалза-даа Тываның күрүне комитетин бүгү күжүн салып, республиканың девискээринге арга-арыг өрттер болдурбазы-биле болур-чотуу хемчеглерни ал чорудуп турар. Бо бүгү төрөөн черивистиң айыыл чок чоруу, салгалдарывыстың келир үеи дээрзи билдингир. Боттарының девискээрлеринде өрт айыыл болдурбайн, чон-биле ажилдап турар муниципалдыг тургузуулар демдеглеп каары артык эвес.

Хүндүлүг чурттагы чонунуң өрт айыылы болдурбазы-биле арга-арыгга чогуур дүрүмнерни сагып, агаар-бойдузун хумагалар оварымчалыг, онза харысалгалыг болурунче кыйгыра-дыр мен! **Алдыңай БАДЫ-ХОО** Чингис СААЯНЫҢ тырған чуруктары.

Туранның өртчүлери өрт айыылдыг үеге белең. Артында паралланда Владимир Митрохин.

деткижери. Онза байдал үезинде айыылдыг чүү-даа туруп болгай.

Туранның Арга-арыг ажил-агый чериниң начальниги Андрей Грибачевтун чугаалап турары-биле алырга, чурттакчы чон-биле профилактика ажилдарын шыңгы чорудуп турар. ТР-ниң Күрүнениң арга-арыг комитетиниң даалгазы-биле малчын коданнар бүрүзүнче чедип, оларның-биле өрт үндүрбезиниң дугайында дугуржулгаларны бижимел хевирге кылган. Чурттакчы чонга тайылбырларлыг, сагыыр дүрүмнерлиг бичин номчугаштарны үлөп турар. Бий-хемчилер чылдың-на өрт айыылының үезинде белеткелени онза шыңгырадыр. Чүге дээрге 1996 чылда улуг өрт оларның 6 чаңгыс чер-чурттууларының амы-тынын алган. Ыңчан май 21-де Шивилиг девискээринге өрт эгелзэн деп медээ алгаш, арга-арыг ажил-агыйының 6 ажилдакчызы чолаачызы-биле чорупканнар. Хат хадыыр дугайында медээ турбаан. Олар баргаш, өрттү өжүрүп турда хенертен хат хадып келгеш, от улам күштөлип, өртчүлөрни шыаа алкан. Канчаар-даа арга чок хып турган оттан бир өртчү биле чолаачы чаза базып үнүп келген, ыңчалза-даа ол өртчү эмнелгеге медресел кирбейн

га ушкаш, хоойлу-дүрүмге удур кайда ыяш кезип турарын азы өрт хып эгелзэниң ол дамчыдып турар. Параллан алпардын аңаа республиканың арга-арыг комитетини (Вадим Кызыл-оолдун саналы-биле) 300 муң рубль-биле садып берген. Дидим, биче сеткилдиг, дузааргак «ужудукчу» школада бөлгүмнү удуртуп, Россия чергелиг мөөрейлерни безин эрттирп турар. Бо чылын ол «Азия төвүнүн кубугу» деп паралланга сонургалдыг кижилерниң аразынга мөөрейни эрттирер. Хей чүве чугаалавас 45 харлыг Владимирни ол чериниң чону «бистиң Юрий Гагаринивис» деп чоргаарал-биле адаар болду. Ол техниканы аажок сайгарар болгаш дээрде ужул турар бичи самолетчугашты база чогаадып кылып алган. Аңаа камераны быжыглааш, ужулуп үндүрүпкеш, монитордан кайда өрт эгелеп турарын азы чүү болуп турарын кырындан хайгаарал турар.

Турандан үнер деп белеткенип турувуста, Шивилигте девискээр хып эгелзэн деп, медээ келди. Арга-арыг ажилдакчылары, өртчүлөр дораан-на ынаар далажыптылар. «Часкы үеде хат хенертен кээр, ыңчангаш дүргедээни дээр» — деп, олар чугаалаар болду. Бо өрт база

Баян-Кол хемнерниң ийи аразында девискээрге малчын кижиле хову өрттедиргеш, өрт өөскүп чорупкан. Инструкторлар ону эскерип кааш, дораан өжүргөн. Бир эвес олар көрбээн болза, ол өрт кызылчыларның кыжын чуңгулаары «Тайга» станциязы, Ловушканы шыаа аптарының айыылы турган. Албанның харылзаа пунктузунче Тандының Кочетов суурунун чанында хову өрттөнип чыдар деп медээ кээрге инструкторлар Алик Амаран, Айдың Кызыл-оол дээш, өске-даа ажилдакчылар ужул чоруурунга белеткени бердилер. Дериг-херекселдериниң аразында майгын, улуг савада суг, ыяш хирээзи, 5 хонуктун чем курлавыры, өрт өжүреринге ажылгаар агаар үрдүрер херексел дээш, чүве-ле хей. Ук албан черинче ТР-ниң Чазаның дежурный бөлүүндөн агаар-бойдус талазы-биле байдалды хүннүң-не дыңнадып турар болду.

Вадим Сарыг-оолович Кызыл-оол-биле бо үениң дургузунда кады ажилдап келгеш, ооң ажилында кызымаан, бердингенин, төрөөн чериниң арга-арыгы, агаар-бойдузу дээш кайы хире сагыш аарып чоруун көргөш, иштимде магадаар мен. Чонунуң айыыл чок чоруу, кадык

Принцевтерниң өг-бүлөзи.

ЧҮГЛЕ БЫЖЫГ ДЕМ ХЕРЕК

Чоокта чаа Тыва Республиканың Хөй-ниити палатасы «Россия Федерациязының Президентизиниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына чылдың-на Айыткалынга барымдаалап, Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) «2014 чылда республиканың байдалының болгаш күрүне политиказының дугайында. 100 чыл кады: Дүүн, Бөгүн, Дарта» деп Айыткалы езугаар Тыва Республиканың чон аразында арагалаашкынны, нарко-манияны болгаш таакпы тыртарын узуткаарына аңгы-аңгы шажын чүдүлгенин (конфессияларның) төлээлериниң ужур-дузаның дугайында» темага пленарлыг хуралын Тыва Үндезин культура төвүнге Хонук-оол Монгуштуң удуртулгазы-биле эрттирген.

Аңаа Тываның Камбы-ламазы, Кызылдың болгаш Тываның епископу Феофан, «Адыг-Ээрен» хамнар ниитилелиниң даргазы Кара-оол Допчун-оол база республиканың наркодиспансериниң улуг эмчизи Ирина Бадырғы олар кол илеткелдерни кылган. Хуралга чалатканнар: ТР-ниң Хөй-ниити палатасының кежигүн-нери, хамнар, аңгы-аңгы шажын чүдүлгелериниң төлээлери хамааржыр.

Хуралдың хүн айтырыында ниитилелдин чидиг айтырыының бирээзи чурттакчы чон аразында арагалаашкынны болгаш нарко-манияны узуткаар талазы-биле республиканың наркология албанының профилактиктиг ажылын боттандырар хемчеглерниң байдалының дугайында чугааны чоруткан. Шынап-ла, чон аразында арагалаашкынның непереп турары, найыр-дойларның, байырлалдарның санының көвүдеп турары дүвүрелди болдуруп турар. А оон уржуунда өлүм-чидим, кем-херек үүлгедиишкенинери бо-

луп, өг-бүлелер чарлып-буступ турар. Илеткелчилерниң дыңнадып турары-биле алырга, республикада чурттакчыларның кадыкшылынга, корум-чурумга база Тываның социал-экономиктиг болгаш демографтыг хөгжүлдезинге боттут айыылды болдуруп турар чоннуң арага аймаан ажыглаарының неперезинге демисел талазы-биле күрүнениң комплекстиг хемчеглерин чорудары эргежок чугула аларган.

Ол ышкаш республикада хораан арага аймаан, ылаңгыя аш-чемге ажыглавас спирттен бүдүрген арага-дарыны ажыглаар деңгелдин бедэзин амга чедир хевээр артканы дүвүрелчиг. Ынчал кээрге, арага аймаан хөлүн эрттир ажыглаарының талазы-биле хемчеглерни боттандырары шупту профилактика субъектилериниң каттыжышкыны болгаш ниитилелдин курлавыры чокка болдунмас хевирлиг. Кандыг-даа ажыл-херекке дем, кады ажылдажылга чугула дээрзи билдингир.

Республиканың шупту яамы-лар болгаш ведомстволарның албан-езузу-биле эвес, а идеп-кейжи сонургалдыг, чогаадыкчы хамаарылгазын чурттакчыларның мөзү-бүдүш болгаш культурлуг деңгелин бедидеринче, кадык амыдыралды чорударын суртаал-дарынче, элээдилерниң хостуг үезин чөптүг организаастаарынче угландырган.

Бистиң чуртувустун хоорай, суурларында барык хүннүн-не айыыл, хай-халап болуп турар. Эки тура-биле албыстаары — алкоголизм, нарко-мания — национал айыыл. Хоралыг күштүг күзел кижилерни кем-херек үүлгедииш-киннеринче, ажыг-шүжүгге чедирип, ажы-төлдү аас-кежиктиг чаш назындан хооруп турар. Бо хүнде алкоголизм-биле демисел-дин эң-не дээштиг «чепсээ» кадык амыдыралды чорудары деп санаттынып турар. Арта-ла чүгле күрүне-биле эвес, харын-даа хамааты болгаш хөй-ниити органи-зациялар-биле. Ынчангаш бистиң республикада ниитилелдин тер-гийн күштери, оон иштинде ша-жынчы, шак ол коргунчуг социал

аарыгларны узуткаарынче углан-ган. Арага аймаан садып-саарары үе-шак болгаш назы-хар-биле кызыгаарлыг. Арага ишпезиниң ниити херээнче, кадык амыды-ралды чорударынче боттарының үлүг-хуузу күрүнениң база му-ниципалдыг эрге-чагырга орган-нарының, ТР-ниң Хөй-ниити пала-тазы кирип турар болгаш ам-даа улаштыр кириер.

Аңгы-аңгы шажын чүдүлге-лер төлээлериниң кады ажылда-жылгазы-биле социал аарыг улус оларның өг-бүлезиниң кежигүн-нери, төрелдери-биле чугааларны кылып турар.

Лопсанг Тхуптен башкы, ТР-ниң Хөй-ниити палатасының Кызыл хоорайдан кежигүнү: «Кончуг чугула теманы сайга-рып турарына чүдүлгүнүп тур мен. Мен Тывада 20 чыл чурт-тап тур мен. Шакьямуни Будда башкының өөредии езугаар эң-не араганы хоруп турар өөредиг — буддизм. Арагалаашкынның хоразының дугайында солун-сеткүүлдерде бижи, лама-баш-кылар тайылбыр ажылын чорудуп турар. Мен, бодум хуумда, база каяа-даа чорааш, кандыг-даа ужуражылгаларга баргаш, черле анаа-даа кылаштал чорааш, ылап-ла арага, наркотик, корум-чурум дугайында тайылбырны кылып мен. Эң-не кол чүүл — тайылбыр берип турар кижиге бар-даа болза, шак ол тайылбырны шын сетки-линден хүлээп алыр кижиге херек. Кажан сеткили-биле шын хүлээп алыр кижиге турбас болза, оон эки түннел үнмес. Ынчангаш кижиге бүрүзү бодунга «мен арага ишпес мен» деп быжыг сөстү берип, оон ол берген сөзүңге ээ болур ужу-луг. Бис кожаларывыс Алтай, Бу-рат, Хакасияны эвээш санныг деп турар бис. А бир эвес бистиң рес-публиканың чурттакчылары ара-галаашкынны соксатпас болза, оон-даа эвээжеп каар айыыл бар болгай. Ол шын. Ынчангаш шыңгыы түннел турар ужулуг. Күрүне, ниитилел чеже-даа ча-гып-сургал турда, кижилерниң чүгле боттарындан хамааржыр. Чурттакчы бүрүзү түннел үндүрүп алган соонда, күрүнениң, шажын-

чүдүлгенин, күш-культура, спорт, кадык камгалал талазындан тус-тузунда ажыл-чорудулга эки үре-түннелдиг болур. «Мен тыва мен» деп ыдык ырының сөзүг-ле-ли дыка улуг ужу-уткалыг. Ону кижи, езулуг тыва кижиге, чоргаар ырлаар. Тываның Хөй-ниити па-латасының, оон даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуштуң, ла-ма-башкылар болгаш өске-даа чүдүлгенин төлээлериниң негеп турары чөптүг. Кажан ада-ие ара-галал чоруур болза, олар ажы-төлүңге үлегер болуп, кижизидип шыдавас. Удуртукчулар-даа арага-дары ижип чорааш, чонну удуртуп-башкарып шыдавас. Ла-ма-башкылар-даа боттары ижип чорза, бүдүү-даа ижип чорууру хамаанчокка, чонну канчап сур-гаарыл. Ынчал кээрге, лама-баш-кылар база арага-дары ижерин соксадыр дугайында Камбы-лама айтышкын кылыры чугула.

Кызыл-оол Долгар, ТР-ниң Хөй-ниити палатасының өг-бү-ле, кадык амыдырал, шажын болгаш ажыл-чорудулга база хоойлужулуг сайзыраңгай-жыдар айтырыгларның тала-зы-биле комитеттин даргазы: «Сан-фактылар талазы-биле көргүзүлгелеривис эки болбайн канчаар. А херек кырында бай-дал өске. Хоорай-суурларда участок төлээлериниң санын кы-зырган соонда, байдал кандыг-дыр. Чаңгыс кижиге кайы ыракта сумуларже чедип бар чыдырда-ла кайы хире үе-шак эртерил. Ол хамаанчок машина-техника-зы-даа, кывар-чаар материалы-даа чок болур. Шажын-чүдүлгеге хамааржыр төлээлерге чугаалап каарым — хамнар, лама-баш-кылар, силерни чон амдызын-да хүндүлөп, барып, дуза дилеп турда, оларже сагыш салып, ки-чээңгейни угландырып көрүңер. Ийе харын, үениң аайы-биле ры-нок үези болгаш, ындыг-ла боор, ынчалза-даа силерже бөдүүн чон барбайн турар. Ажыы-биле чугаалаарга, хөй акша-хөреңги негеп турарындан олар силерже барып шыдавас, чүге дизе олар-да ындыг хөй акша чок. Шаанда-гы үе-биле алырга, буян болзун

дээш шыдаар шаа-биле бер-чораан болгай. Ону сагып чораа-бис. База ол ышкаш номчулган хамаарыштыр болза, бисте че-гыс-даа очулдурган номнал чо-Улус-чон оон утказын биле-Силер ону очулдуруп тайылбыр-лавайн турар-дыр силер. Ону улустун угаанынга чедир — а-гачы кижиге арагалавас кал-дыр, ооржу кижиге оорланма-кылдыр тайылбыр ажылын че-руткаш, суртаалдары эргек-чугула. Оон аңгыда чүдүп че-берген чонга хөй арага-дары со-тырары. Араганың орнунга ст-далган-тараа дээш, чүү-даа ба-ышкажыл. 2-3 чедир арага сады-алган улустун оон ол арагазы-улуг савага куткаш, чажары ба-бар. А ол келген өг-бүлениң со-циал байдалы кандыг-даа бо-болур. Черле аңаа хамаарыш-эде сайгарып көөрүн дилээр-мен».

Шынап-ла, арагалааш-кын — социал багай салдар-лыг аарыг. Оон «ажыг»-биле чеже өг-бүлелер буступ, чарлып, чеже ажы-төл өскүссүрөп артып, чеже кы-карааның чажын төп, чеже кижиниң салым-хуузу тры-лип турар дээрли. Ол дугайы-бодаары-даа коргунчуг. Ону ниитилелдин чидиг, нарк-берге айтыры-дыр дээр-даа шын. Шупту деңге ар-наркомания, таакпыга үе-демиселче туруп, күштер-висти каттыштырып, ка-амыдырал дээш чаңгыс-ругже үнүп кээр болзун-шак ол социал аарыгны т-леп ап шыдаар аргавыс-Аңаа чүгле быжыг дем хер-Ынчангаш ТР-ниң Хөй-ни-палатасының кежигүн-аңгы-аңгы шажын чүдү-гелерниң төлээлери рес-убликаның чурттакчыларын-далар, кижиге орнукушудар-база янзы-бүрү юбилей-коллективтиг хемчеглер эр-терде спиртиг суксуннар-ажыглаарын шуут ойтала-дилег-кыйгырыын хүлээп-ган.

Валерия КОНГА

КЫЙГЫРЫГ

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Бистиң төрөөн чер-чуртувустун хоорайларында бол-гаш суурларында хүн бүрүдө багай чүүлдер болуп тур-рар, оон түннелинде кижилерниң салым-чолу өскерлип, өг-бүлелер чарлып турар. Эки тура-биле тенек аарып арагалаары, наркотиктер ажыглаары чуртувустун хай-бачыды аларган. Ол багай хандыкшыл улусту кем-херек үүлгедиринче идип, ажыг-шүжүгге болгаш чединмес чо-рукка чедирип, чаш уругларның аас-кежиин үрөп турар.

Хөй янзы язы-сөөк чоннарлыг, хөй шажын-чүдүл-гелиг республикавыста мындыг нарын байдал сагыш-сеткилге хараалды болгаш дүвүрелди оттуруп келир.

Делегей чергелиг шажыннарының кол үндезини — шыдамык болур, бодун чагырып билир, бодун сайзыра-дыр дүрүмнү сагыры. Ол чүүл арага ижеринден бол-гаш угаан-медерелди тендип албаарадыр бүдүмелдер ажыглаарындан оваарнып чоруурун угаадып турар.

Сарыг шажында хоруглуг чүүлдерниң бирээзи — арагалаашкын. Араганы бурунгу үелерден бээр каржы-дошкун калчаа аарыгдан, хорандан, дирениң ханын-дан кылган шулбустун чогааткан суксуну деп сарыг шажын тайылбырлап турган. Ынчангаш Будда «Хай-бачыттыг нүгүлге чедирип турар араганы ижеринден шуут ойталаар» деп чагаан.

Амгы үеде шажын-чүдүлгениң төлээлери арагалааш-кынның багай уржуктарын угаадып, тайылбырны берип турар.

Калмыкия Республиканың Шажын-ламазының шиттири-биле Төп Хурулга (Хүрээге) Будда Шакьяму-ниниң төрүттүнген хүнүнде июнь 15-те келгеш, арага ишпес, элээр чорууру деп сагыл четтирип алыр езу-лалче чонну чалап кыйгырган. Ыдык айның төнеринге чедир арага ишпес сагылды хүлээнип алгаш кылган бүгү-ле эки ажыл-херээ кончуг улуг буян деп санатты-

нар. «Арага ишпес, элээр чоруу сагыл» деп атты-акцияны хөй-ниити чон, күрүнениң болгаш муниципал-дыг организациялар деткээн. Ол ажыктыг арга-дү-жулга болган.

1992 чылда Ыдыктыг Далай-Лама башкы бистиң чер-чуртувуска тускай чалалга-биле аалдап кээп чорааш, Тыва Республиканың чаа күрүне тугун «Бо ту-тун адаанга Тыва чер болгаш чону менди-чаагай чоруду-дээш мөргүл кылып тейлеп чоруур мен» — дээш, ыды-тап, арамайлап берген. Чыгып келген чонга «арага ижер, кара таакпы ажыглаар, оорлаар, мегелээр чор-кылбас, амы-тын чидирбес» деп утка-шынарлыг бо-чүүлдү тайылбырлааш, «Чуртталганың кол соругу-аас-кежиктиг болуру. Кижиде кол-ла чүүл — боду-нун шын эвес чаңын тиилеп алыры» деп чагаанын пайн сактып чоруулунар!

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаа ама.

Тираж 7974. Чагыр 43. Номерни парлаагаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалык коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.